

॥ जयन्तु वीतरागाः ॥

प्रथमानुयोगशास्त्र અને તેના પ્રણેતા

સ્થવિર આર્યકાલક

મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી

૧

પરિઆઓ પવ્વજ્ઞામાવાઓ નત્થિ વાસુદેવાણં ।
હોઈ બલણં સો પુણ પદમણુઓગાઓ ગાયવ્વો ॥

આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગાથા ૪૧૨.

દીક્ષા લઈ ન શકવાને કારણે વાસુદેવોનો દીક્ષાપર્યાય નથી પણ બલદેવો દીક્ષા સ્વીકાર કરે છે માટે તેમનો દીક્ષાપર્યાય છે. તે અમે અહીં જાણાવતા નથી એટલે જેઓ જાણવા ઇચ્છે તેમણે પ્રથમાનુયોગથી તે જાણી લેવો.

૨

તત્થ તાવ સુહમ્મસામિણા જંબૂનામસ્સ પદમાણુઓગો તિત્થયર-ચક્કવટ્ટિ-દસારવંસપરુવણાગયં
વસુદેવચ્ચરિયં કહિયં તિ ।

વસુદેવહિંદી પ્રથમલંક પત્ર ૨

સુધર્માસ્વામિએ જંબૂ નામના પોતાના શિષ્ય સમક્ષ પ્રથમાનુયોગના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે તીર્થંકર ચક્રવર્તી અને દશારોનું ચરિત્ર વર્ણવતાં વસુદેવનું ચરિત્ર કહ્યું હતું.

૩

મેહાવીસીસમ્મિ ઓહમિદ કાલગજ્જથેરાણં ।

સજ્જંતિણ અહ સો સ્વિસંતેણં હમં મણિઓ ॥ ૧૫૩૮ ॥

સ્થવિર આર્યકાલકનો શુદ્ધિમાન શિષ્ય દીક્ષા મૂકીને ઘરવાસમાં ચાલ્યો ગયો ત્યારે તેમના સહાધ્યાયીએ તેમને (કાલકાર્યને) ઉપહાસ કરતાં આ પ્રમાણે કહ્યું :

અતિબહુતં મેડધીતં ણ ય ણાતો તારિસો મુહુત્તો ડ ।

જત્ય થિરો હોઈ સેહો નિકલંતો અહો ! હુ બોદ્ધવ્વં ॥ ૧૫૩૯ ॥

આપ ધણું ભણ્યા, પણ તેવું મુહૂર્ત નથી જાણી શક્યા કે જે મુહૂર્તમાં નિષ્કાંત એટલે દીક્ષા લીધેલો શિષ્ય સ્થિર રહે. અહો ! હજુ આપને પણ કેટલું જાણવાનું છે ?

તો એવ સ ઓમત્થં મણિઓ અહ ગંતુ સો પતિટ્ઠાણં ।

આજીવિસગાસમ્મી સિકલતિ તાહે નિમિત્તં તુ ॥ ૧૫૪૦ ॥

આ પ્રમાણે જ્યારે સહાધ્યાયીએ કાલકાર્યને તેમની જાણપ જાણાવી ત્યારે તેમણે પ્રતિધાનપુરમાં જઈને આજીવકોની પાસે નિમિત્તવિધાનો અભ્યાસ કર્યો.

અહ તમ્મિ અહીયમ્મી વડહેઠ નિવિટ્ઠ અન્નયકયાતિ ।

સાલાહણો ણરિંદો પુચ્છતિમા તિણિ પુચ્છાઓ ॥ ૧૫૪૧ ॥

અષ્ટાંગનિમિત્તવિદ્યા ભણી ગયા આદ કોઈક પ્રસંગે સ્થવિર આર્યકાલક વડના ઝાડ નીચે બેઠા છે, ત્યાં શાલિવાહન રાજા આવી ચઢે છે અને આચાર્યને આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રશ્નો પૂછે છે :

પસુલિંદિ પદમયાણ ચિતિય સમુદે વ કેત્તિયં ઉદયં ।

તતિયાણ પુચ્છાણ મહુરા ય પડેજ વ ણ વ ? ત્તિ ॥ ૧૫૪૨ ॥

પહેલો પ્રશ્ન : અકરી વગેરે પશુઓની લીંડીઓ કેમ થાય છે ? બીજો પ્રશ્ન : સમુદ્રમાં પાણી કેટલું ? ત્રીજો પ્રશ્ન : મથુરાનું પતન થશે કે નહિ ?

પદમાણ વામકડગં દેહ તહિં સયસહસ્સમુહં તુ ।

ચિતિયાણ કુંડલં તૂ તતિયાણ વિ કુંડલં ચિતિયં ॥ ૧૫૪૩ ॥

પહેલા પ્રશ્નના ઉત્તરથી પ્રસન્ન થઈ રાજા શાલિવાહને આચાર્યને લાખમૂલ્યનું ડાણું કંકુ ભેટ કર્યું. બીજા અને ત્રીજા પ્રશ્નના ઉત્તરથી રાજા થઈ રાજાએ બે કુંડલો ભેટ કર્યાં.

આજીવિતા ઉવઠિત ગુરુદક્ષિણં તુ ઇત અમ્હં તિ ।

તેહિ તયં તૂ ગહિતં ઇયરોચિતકાલક્રજ્જં તુ ॥ ૧૫૪૪ ॥

આ પ્રસંગે, આર્યકાલકને નિમિત્તવિદ્યા ભણાવનાર આજીવક સાધુઓ ત્યાં હાજર હતા, તેમણે ‘ આ અમારી ગુરુદક્ષિણા છે ’ એમ કહી તે ત્રણેય ધરેણાં લઈ લીધાં. અને આર્યકાલક પોતાના સમયોચિત કાર્યમાં લાગી ગયા.

જઠમ્મિ ઉ સુત્તમ્મી અઠમ્મિ અણઠે તાહે સો કુણહ ।

લોગણુજોગં ચ તહા પદમણુજોગં ચ દોડવેણ ॥ ૧૫૪૫ ॥

જેનો સૂત્રપાઠ ભુલાઈ ગયો છે, છતાં જેનો અર્થ એટલે કે ભાવ ભુલાયો નથી એવા લોકાનુયોગ અને પ્રથમાનુયોગ નામના બે ગ્રંથોની તેમણે પુનઃ રચના કરી.

બહુહા નિમિત્ત તહિયં પદમણુજોગે ય હોતિ ચરિયાઈં ।

જિણ-ચક્કિ-દસારાણં પુવ્વમવાઈં નિવદ્ધાઈં ॥ ૧૫૪૬ ॥

ઉપરોક્ત બે ગ્રંથો પૈકી પહેલામાં ઘણા પ્રકારની નિમિત્તવિદ્યા અને પ્રથમાનુયોગમાં જિનેશ્વર, ચક્રવર્તિ અને દશારોના પૂર્વભવાદિને લગતું ચરિત્ર ગૂંથવામાં આવ્યાં છે.

તે કાઝળં તો સો પાડલિપુત્તે ઉવઠિતો સંઘં ।

બેહ કતં મે કિંચી અણુગહદ્દાય તં સુણહ ॥ ૧૫૪૭ ॥

આ અન્નેય ગ્રંથોની રચના કરીને તેઓ પાટલીપુત્રમાં પહોંચ્યા અને ત્યાંના શ્રીસંઘને કહ્યું કે : મેં કોઈક કંઈ છે તેને અનુગ્રહ કરીને તમે સાંભળો.

તો સંઘેણ નિસંતં સોઝણય સે પઢિચ્છિતં તં તુ ।

તો તં પતિહિતં તૂ ણયરમ્મી કુસુમણામમ્મિ ॥ ૧૫૪૮ ॥

તે પછી પાટલીપુત્રમાં વસતા શ્રીસંઘે તે ધ્યાનમાં લીધું. અને ધ્યાનમાં લઈને તેમના ગ્રંથોને આદરપૂર્વક સ્તીકાર્યાં. આ રીતે કુસુમપુર-પાટલીપુત્રમાં તે ગ્રંથો માન્ય થયા.

આમાદીળં કરણં ગહણં ણિઝ્ઝૂહણા પકપ્પો ઝ ।

સંગહણીણ ય કરણં અપ્પાહારણ તુ પકપ્પો ॥ ૧૫૪૯ ॥

પંચકલ્પ મહાભાષ્ય

ધ્યાદિ નષ્ટ-બ્રષ્ટ, શીર્ણ-વિશીર્ણ અને વિસ્મૃત ગ્રંથોની નિર્ચૂલણા—ઉદ્ધાર કરવો તેનું નામ પ્રકટપકટપ કહેવાય છે. તદુપરાંત અલ્પ યાદશક્તિ ધરાવનાર માટે સંગ્રહણી ગ્રંથોની રચના કરવી તે પણ પ્રકટપકટપ નામથી જ ઓળખાય છે.

૪

પચ્છા તેણ સુત્તે ગઢે ગંડિયાણુયોગા કયા । સંગહણીઓ વિ કપ્પઢિયાણં અપ્પધારણાણં ઉવગ્ગહકરાણિ ભવંતિ । પદમાણુઓગમાઈ વિ તેણ કયા । પંચકલ્પમાઘ્ય ચૂર્ણી

પછી (અષ્ટાંગનિમિત્ત ભણી ગયા બાદ) તેમણે સૂત્ર નષ્ટ થઈ ગયેલ હોવાથી ગડિકાનુયોગની પણ રચના કરી. સંગ્રહણીઓની પણ રચના કરી. અલ્પસ્મરણશક્તિવાળા બાળજીવોને ઉપકારક થશે એમ માનીને પ્રથમાનુયોગ આદિની પણ રચના તેમણે કરી.

૫

एतं सर्वं गाहार्हिं जहा पदमाणुओगे तहेव इहं पि वन्निज्जति वित्थरतो ।

આવશ્યકચૂર્ણી માગ ૧ પત્ર ૧૬૦.

આ બધું ગાથાઓ દ્વારા જેમ પ્રથમાનુયોગમાં વર્ણન છે તે જ પ્રમાણે અહીં વિસ્તારથી—લંબાણથી વર્ણન કરવું.

૬

पूर्वभवाः खल्वमीषां प्रथमानुयोगतोऽवसेयाः ।

આવશ્યકહારિભદ્રી વૃત્તિ પત્ર ૧૧૧-૨

આમના (કુલકરોના) પૂર્વભવોનું ચરિત્ર પ્રથમાનુયોગથી જાણી લેવું.

૭

तत्र पुष्कलसंवर्त्तोऽस्य भरतक्षेत्रस्य अशुभभावं पुष्कलं संवर्त्तयति नाशयतीत्यर्थः । एवं शेषनियोगोऽपि प्रथमानुयोगानुसारतो विज्ञेयः । अनुयोगद्वार हारिभद्री वृत्ति पत्र ८०

પુષ્કલસંવર્ત નામનો મેઘ ભરતક્ષેત્રની અશુભ પરિસ્થિતિનો નાશ કરે છે. આ જ પ્રમાણે બાકીના મેઘોની હકીકત વગેરે પ્રથમાનુયોગથી જાણી લેવું.

૮

से किं तं अणुओगे ? अणुओगे दुविहे पणत्ते, तं जहा—मूलपदमाणुओगे य गंडियाणुओगे य । से किं तं मूलपदमाणुओगे ? एत्थ णं अरहंताणं भगवंताणं पुव्वभवा देवलोगगमणाणि चवणाणि य जम्मणाणि य अभिसेया रायवरसिरीओ सीयाओ पव्वजाओ तवा य भत्ता केवलणाणुप्पाया य तित्थप्पवत्तणाणि य संवयणं संठाणं उच्चत्तं आउं वन्नविभागो सीसा गणा गणहरा य अज्जा पवत्तणीओ संवस्स चउव्विहस्स वा वि परिमाणं जिण-मणपज्जव-ओहिनाण-सम्मत्तसुयनाणिणो य वाई अणुत्तरगई य जत्तिया य सिद्धा पाओवगया य जे जहिं जत्तियाई भत्ताई छेयइत्ता अंतगडा मुणिवरुत्ता तमरओघविप्पमुक्का सिद्धिपहमणुत्तरं च संपत्ता, एए

અન્ને ય એવાહ્યા માવા મૂલપદમાણુઓગે કહિયા આઘવિજ્જંતિ પણવિજ્જંતિ પરુવિજ્જંતિ, સે તં મૂલપદ-માણુઓગે ।

સે કિં તં ગંડિયાણુઓગે ? ૨ અળેગવિદે પણત્તે, તં જહા—કુલ્લારગંડિયાઓ તિત્થગરગંડિયાઓ ચક્કરગંડિયાઓ દસારગંડિયાઓ વાસુદેવગંડિયાઓ હરિવંસગંડિયાઓ મહાનાહુગંડિયાઓ તથોકમ્મગંડિયાઓ ચિત્તંતરગંડિયાઓ ઉસ્સપ્પિણીગંડિયાઓ ઓસપ્પિણીગંડિયાઓ અમર-નર-તિરિય-નિરયગામણવિહરિયદ્ધ-માણુઓગે, એવાહ્યાઓ ગંડિયાઓ આઘવિજ્જંતિ પણવિજ્જંતિ પરુવિજ્જંતિ, સે તં ગંડિયાણુઓગે ।

સમાવાયાંગસૂત્ર સૂત્ર ૧૪૭.

અનુયોગ શું છે ? અનુયોગ એ પ્રકારે છે : મૂલપ્રથમાનુયોગ અને ગંડિકાનુયોગ. મૂલપ્રથમાનુયોગ શું છે ? મૂલપ્રથમાનુયોગમાં અરહંત ભગવંતોના પૂર્વભવો, દેવલોકમાં અવતાર, દેવલોકથી ગુજરવું, જન્મ, મેરુ ઉપર જન્મભિષેક, રાજ્યપ્રાપ્તિ, દીક્ષાની પાલખી, દીક્ષા, તપસ્યા, કેવલજ્ઞાનપ્રાપ્તિ, ધર્મપ્રવર્તન, સંઘયણ, સંકાણ, ઊંચાઈ, આયુષ્ય, શરીરનો વર્ણવિભાગ, શિષ્યો, સમુદાયો, ગણધરો, સાધ્વીસંખ્યા, પ્રવર્તનીઓ—સમુદાયની આગેવાન સાધ્વીઓ, અતુર્વિધ સંઘની જનસંખ્યા, કેવળજ્ઞાની મનઃપર્યાયજ્ઞાની અવધિજ્ઞાની અતુર્દેશપૂર્વધરો વાદીઓ અનુત્તરવિમાનગામીઓની અને સિદ્ધોની સંખ્યા, જેટલા ઉપવાસ કરી સિદ્ધિમાં ગયા ઇત્યાદિ ભાવોનું વર્ણન પ્રથમાનુયોગમાં કરાયું છે.

ગંડિકાનુયોગ એટલે શું ? ગંડિકાનુયોગ અનેક પ્રકારે છે—કુલકરગંડિકાઓ, તીર્થકરગંડિકાઓ, ચક્રવર્તિગંડિકાઓ, દશરગંડિકાઓ, વાસુદેવગંડિકાઓ, હરિવંસગંડિકાઓ, ભદ્રાહુગંડિકાઓ, તપઃકર્મગંડિકાઓ, ચિત્રાંતરગંડિકાઓ, ઉત્સર્પિણીગંડિકાઓ, અવસર્પિણીગંડિકાઓ, દેવ-મનુષ્ય-તિર્યચ-નરકગતિ પરિભ્રમણ આદિને લગતી ગંડિકાઓ ઇત્યાદિ હકીકતો ગંડિકાનુયોગમાં કહેવાઈ છે.

૯

નંદિસૂત્રમાં સૂત્ર ૫૬માં સમવાયાંગ સૂત્રને મળતો જ પાઠ છે;

* * * *

ઉપર એકી સાથે જે અનેક ઊતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે તે ‘પ્રથમાનુયોગ શું છે ?’ તે વિષે વિશિષ્ટ પ્રકાશ પાથરનારા ઉલ્લેખો છે. આજે કોઈક કોઈક વિરલ વ્યક્તિઓને બાદ કરતાં ભાગ્યે જ કોઈને ખબર હશે કે “પ્રથમાનુયોગ એ ધર્મકથાનુયોગને લગતો વિસ્તૃત અને વિશિષ્ટ ગ્રંથ હતો.” એ ગ્રંથ આ યુગમાં જ અપ્રાપ્ય થઈ ગયો છે એમ નથી, પરંતુ સૈકાઓ પૂર્વે તે નષ્ટ થઈ ગયો છે—ખોવાઈ ગયો છે. આજે માત્ર એ ગ્રંથ વિશેની સ્થૂલ માહિતી પૂરી પાડતા કેટલાક વીખરાયલા ઉલ્લેખો જ આપણા સામે વર્તમાન છે. આમ છતાં આ વિરલ ઉલ્લેખો દ્વારા આપણને કેટલીક એ ગ્રંથ અંગેની અને તે સાથે કેટલીક ખીણ પણ મહત્વની હકીકતો જાણવા મળી શકે છે. આપણે અનુક્રમે તે જોઈએ :

૧. ઉપર આપેલાં પ્રાચીન અવતરણો પૈકી ત્રીજા અને ચોથા ઉલ્લેખથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં એટલે સૂત્રકાળમાં પ્રથમાનુયોગ નામનો ગ્રંથ હતો જ, જેને નંદિસૂત્રકાર અને સમવાયાંગસૂત્રકારે મૂલપ્રથમાનુયોગ નામથી ઓળખાવેલ છે. પરંતુ કાળબળે તે લુપ્ત થઈ જવાને લીધે તેમાંની જે અને જેટલી હકીકતો મળી આવે તે આધારે તેનો પુનરુદ્ધાર સ્થવિર આર્યકાલકે કર્યો હતો. વસુદેવહિંદી, આવશ્યકચૂર્ણી, આવશ્યક સૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રની હારિભદ્રી વૃત્તિ આદિમાં પ્રથમાનુયોગના નામનો જે ઉલ્લેખ છે તે આ પુનરુદ્ધારિત પ્રથમાનુયોગને લક્ષીને છે. ન્યારે આવશ્યક સૂત્રની નિર્ણયિતમાં (અવતરણ ૧) આવતો પ્રથમાનુયોગ નામનો ઉલ્લેખ સંભવ છે કે મૂલપ્રથમાનુયોગને લક્ષીને પણ હોય !

૨. આઠ અને નવ ઉલ્લેખને આધારે આપણને જાણવા મળે છે કે પ્રથમાનુયોગમાં માત્ર તીર્થંકરોનાં જ જીવનચરિત્ર હતાં, પરંતુ ત્રીજા ઉલ્લેખને આધારે પ્રથમાનુયોગમાં તીર્થંકરોનાં ચરિત્ર ઉપરાંત ચક્રવર્તી અને દશારોનાં પણ ચરિત્રો હતાં. મને લાગે છે કે સૂત્રકાળમાં પ્રથમાનુયોગનું ગમે તે સ્વરૂપ હો, પરંતુ સ્થવિર આર્યકાલકે પુનરુદ્ધાર કર્યો ત્યારે તેનું સ્વરૂપ આચાર્ય શ્રીભદ્રેશ્વરકૃત કહાવલી, શ્રીશીલાંકાર્યકૃત અઉપણ્ણમહાપુરિસચરિય અને આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રકૃત ત્રિષ્ટિ શલાકાપુરુષચરિતને મળતું હોવું જોઈએ.

૩. પાંચમો ઉલ્લેખ જોતાં સમજી શકાય છે કે - પ્રથમાનુયોગ ગ્રંથની રચના ગદ્યપદ્યરૂપે હતી પરંતુ પ્રસ્તુત ગ્રંથ આજે આપણા સામે નથી, એટલે તેની ભાષાશૈલી, વર્ણનપદ્ધતિ, જંદો વગેરે વિષય. આ ગ્રંથમાં શી શી વિશેષતા અને વિવિધતાઓ હશે, એ આપણે ખરા સ્વરૂપમાં સમજી શકીએ તેમ નથી. તે છતાં અનુયોગદ્વારસૂત્ર ઉપરની હરિભદ્રી વૃત્તિ (ઉલ્લેખ ૭)માં પાંચ મહામેઘોનું વર્ણન જોવાં માટે પ્રથમાનુયોગ જોવાની ભલામણ કરી છે. એ ઉપરથી પ્રથમાનુયોગમાં પ્રસંગે પ્રસંગે ઘણી ઘણી હકીકતોનો સમાવેશ હોવાનો સંભવ છે.

૪. સમવાયાંગ સૂત્ર અને નંદિસૂત્ર (ઉલ્લેખ ૮-૯)માં પ્રથમાનુયોગને બદલે મૂલપ્રથમાનુયોગ નામ મળે છે, તેનું કારણ મને એ લાગે છે કે - જ્યાં સુધી સ્થવિર આર્યકાલકે પ્રથમાનુયોગનો પુનરુદ્ધાર નહોતો કર્યો ત્યાંસુધી સૂત્રકાલીન પ્રથમાનુયોગને પ્રથમાનુયોગ નામથી જ ઓળખવામાં આવતો હશે, પરંતુ સ્થવિર આર્યકાલકે એ ગ્રંથનો ઉદ્ધાર કર્યા બાદ સૂત્રકાલીન પ્રથમાનુયોગને મૂલપ્રથમાનુયોગ નામ આપ્યું હોવું જોઈએ. જો કે સમવાયાંગસૂત્ર-નંદિસૂત્રના ચૂર્ણી-વૃત્તિકારોએ વ્યુત્પત્ત્યર્થસિદ્ધ કેટલાક વૈકલ્પિક લાક્ષણિક અર્થો આપ્યા છે, પણ મારી સમજ પ્રમાણે એ વાસ્તવિક અર્થને સ્પર્શ નથી કરતા. જો પ્રથમાનુયોગમાં માત્ર તીર્થંકરોનાં જ ચરિત્રો હોત તો ચૂર્ણીવૃત્તિકારોના અર્થો લાક્ષણિક ન રહેતાં વાસ્તવિક બની જાત. પરંતુ આપણે સંભાવના કરી શકીએ છીએ ત્યાં સુધી પ્રથમાનુયોગમાં માત્ર તીર્થંકરોનાં જ ચરિત્રો હોય અને તેમની સાથે અનિવાર્ય રીતે સંબંધ ધરાવતા ચક્રવર્તી-વાસુદેવાદિનાં ચરિત્રો હોય જ નહિ, એ કદીયે બનવાયોચ નથી. એટલે પ્રથમાનુયોગમાં માત્ર તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો હોવાની વાત નંદિસૂત્ર-સમવાયાંગસૂત્રમાં મળતી હોય કે માત્ર તીર્થંકર-ચક્રવર્તી-દશારોનાં ચરિત્રો હોવાની વાત પંચકદપભાષ્યાદિમાં મળતી હોય તો પણ આપણે એ સમજી જ લેવું જોઈએ કે પ્રથમાનુયોગમાં ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેમ ત્રેસઠ શલાકાપુરુષ અને તે સાથે સંબંધ ધરાવતી અનેક વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રોનો સમાવેશ થવો જોઈએ. એટલે ચૂર્ણી-વૃત્તિકારોની વ્યાખ્યાને આપણે અહીં લાક્ષણિક જ સમજવી જોઈએ.

દિગંબર આચાર્ય શ્રીશુભચંદ્ર પ્રણીત અંગપણ્ણત્તીમાં પ્રથમાનુયોગમાં શું છે તે વિષે આ હકીકત જણાવી છે—

પદમં મિચ્છાદિદ્દિં અવ્વદિકં આસિદ્ધૂણ પઢિવજ્જં ।

અણુયોગો અહિયારો વુત્તો પદમાણુયોગો સો ॥ ૩૫ ॥

ચઠવીસં તિત્થયરા પઢ્ઢો નારહ છલ્લંડમરહસ્સ ।

ળવ બલ્લદેવા કિણ્ણા ળવ પઢિસચ્ચ પુરાણાહં ॥ ૩૬ ॥

તેસિં વણ્ણંતિ પિયા માઈ ળયરાણિ તિણ્ણ પુલ્લમ્ભે ।

પંચસહસ્સપયાણિ ય જત્થ હુ સો હોદિ અહિયારો ॥ ૩૭ ॥

દ્વિતીય અધિકાર.

દિગંધર આચાર્ય શ્રી બ્રહ્મહેમચંદ્ર વિરચિત શ્રુતસ્કંધમાં આ પ્રમાણે નિર્દેશ છે :

તિત્થયર ચક્કવટ્ટી ચલ્લદેવા વાસુદેવ પહિસત્તુ ।

પંચસહસ્સપયાણં એસ કહા પદમઅણિઓગો ॥ ૩૧ ॥

પ્રથમાનુયોગના પ્રણેતા

પ્રથમાનુયોગના સ્વરૂપ વિશે ટૂંકમાં જણાવ્યા પછી તેના પ્રણેતા સ્થવિર આર્યકાલક વિશે ટૂંકમાં જણાવવામાં આવે છે :

૧. પંચકલ્પમહાભાષ્ય અને તેની ચૂર્ણી(ઉલ્લેખ ૩-૪)માં જણાવ્યા પ્રમાણે સ્થવિર આર્યકાલકે **પ્રથમાનુયોગ** ગ્રંથનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો. તે જ રીતે તેમણે **ગંડિકાનુયોગ** નામના ગ્રંથનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો હતો. **લોકાનુયોગ** અને જૈન આગમો ઉપરની **સંગ્રહણીઓ**ની રચના પણ તેમણે કરી હતી. **ગંડિકાનુયોગ**માં શું છે તે માટે આઠમો ઉલ્લેખ જોવા લલામણ છે. **ગણિતાનુયોગ**માં અષ્ટાંગનિમિત્તવિદ્યા ગૂંથવામાં આવી છે. અને **સંગ્રહણીઓ**, એ જૈન આગમોની ગાથાબદ્ધ સંક્ષિપ્ત વિષયાનુક્રમણિકા છે. આજે આપણે ૨૫૪ રીતે જાણી શકતા નથી કે ‘અહીં જણાવેલી **સંગ્રહણીઓ** કઈ?’ તે છતાં સંભવતઃ ભગવતીસૂત્ર, પન્નવણાસૂત્ર, જીવાભિગમસૂત્ર, આવશ્યકસૂત્ર આદિમાં આવતી સંગ્રહણીગાથાઓ જ આ **સંગ્રહણીઓ** હોવી જોઈએ.

૨. સ્થવિર આર્યકાલકે અષ્ટાંગનિમિત્તવિદ્યાનું અધ્યયન **આજીવકશ્રમણો** પાસે કર્યું હતું. એટલે કે **નિમિત્તવિદ્યાના વિષયમાં સ્થવિર આર્યકાલક માટે આજીવકોનું ગુરુત્વ અને વારસો હતાં**. શ્રમણ વીર વર્ધમાન ભગવાને અષ્ટાંગનિમિત્તવિદ્યાને સામાન્ય રીતે જણાવાનો નિષેધ કરેલ હોઈ જૈન શ્રમણોમાંથી એ વિદ્યા ભૂંસાઈ ગઈ હતી, પરંતુ સમયબળને કારણે એ જ વિદ્યા પુનઃ શીખવાની આવશ્યકતા જણાતાં આર્યકાલકને આજીવક નિર્ગ્રંથોનું સાન્નિધ્ય સાધવું પડ્યું છે. પંચકલ્પ ભાષ્યમાં “રાજા શાલિવાહુને આર્યકાલકને ઉપહૃત કરેલ કટક અને કુંડલોને આજીવકશ્રમણો પોતાની ગુરુદક્ષિણા તરીકે લઈ ગયા.” આ ઉલ્લેખથી “તે જમનામાં આજીવકનિર્ગ્રંથોમાં પરિગ્રહધારી નિર્ગ્રંથો પણ હતા” એ જાણવા મળે છે.

૩. પ્રથમાનુયોગાદિના પ્રણેતા સ્થવિર આર્યકાલક રાજા શાલિવાહનના સમકાલીન હતા. રાજા શાલિવાહને આર્યકાલકને પૂછ્યું હતું કે “મથુરાનું પતન થશે કે નહિ” તેનો ઉત્તર આર્યકાલકે શો આપ્યો હતો એ **પંચકલ્પમહાભાષ્ય**માં જણાવ્યું નથી, તે છતાં રાજાએ પ્રસન્ન થઈ કુંડલ આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી રાજાને **વિજય** જણાવ્યો હશે. જે વિજયનો ઉલ્લેખ વ્યવહારભાષ્ય-ચૂર્ણી-ટીકામાં અને બૃહત્કલ્પભાષ્ય ?-ચૂર્ણી-ટીકામાં આવે છે. એટલે પંચકલ્પભાષ્યમાં જે પ્રશ્નોનો નિર્દેશ છે એ

૧. મહુરાણત્તી દંડે ગિગ્ગય સહસા અપુચ્છિયં કવરં ।

તસ્સ ય તિક્કા આણા દુહા ગયા દો વિ પાહેઝં ॥૧૫૨॥

ગોયાવરીષ નર્દય તડે પહટ્ટાણં નયરં । તત્થ સાલવાહણો રાયા । તસ્સ હરગઓ અમચ્છો । અન્નયા સો સાલવાહણો રાયા દંઢનાયમં આગવેશ—મહુરં વેત્તૂણ સિગ્ગમાગચ્છ । સો ય સહસા અપુચ્છિજ્ઞ દંઢેહિં સહ ગિગ્ગતો । તત્તો ચિંતા જાયા—કા મહુરા વેત્તવા ? દક્ષિણમહુરા ઉત્તરમહુરા વા ? । તસ્સ આણા તિક્કા, પુણો પુચ્છિઅં ન તીરતિ । તત્તો દંઢા દુહા કાઝણ દોસુ વિ પેસિયા, ગહિયાત્તો દો વિ મહુરાત્તો । તત્તો વદ્ધાવગો પેસિઓ । તેણાગંતૂણ રાયા વદ્ધાવિત્તો—દેવ ! દો વિ મહુરાત્તો ગહિયાત્તો ॥

વ્યવહારભાષ્ય-ટીકા-ભાગ ૪ પત્ર ૩૬

સંભવિત જ છે. અને આ જ કારણસર રાજા શાલિવાહનનો કાલકાર્યસાથેનો સંબંધ ધર્મભાવનામાં પરિણમ્યો હશે એમ લાગે છે. અને આ જ ધર્મસંબંધને કારણે કાલકાર્યે રાજા શાલિવાહનની ખાતર ભાદ્રપદ શુકલ પંચમીને બદલે ભાદ્રપદ શુકલ ચતુર્થીને દિવસે સંવત્સરી પર્વની આરાધના કરી હતી. આ ઉપરથી આપણે એટલું નિશ્ચિત કરી શકીએ છીએ કે અષ્ટાંગનિમિત્તવિદ્યાપારંગત, પ્રથમાનુયોગ-ગંડિકાનુયોગ-લોકાનુયોગ-અને જૈન આગમોની સંગ્રહણીઓના પ્રણેતા, તેમ જ પંચમીને બદલે ચતુર્થીને દિવસે સંવત્સરી કરનાર સ્થવિર આર્યકાલક એક જ છે અને તે રાજા શાલિવાહનના સમકાલીન હતા. આ યુગમાં રાજા શાલિવાહન સાથે સંબંધ ધરાવનાર ખીજા કોઈ કાલકાર્ય હોવાનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. પ્રજાપનાસૂત્રના પ્રણેતા શ્યામાર્ય-કાલકાર્ય આ કાલકાર્ય કરતાં જુદા જ છે.

પ્રથમાનુયોગનું ગુપ્ત સ્થાનમાં અસ્તિત્વ

પ્રથમાનુયોગ ગ્રંથ ઘણા ચિરકાળથી નષ્ટ થઈ જવા છતાં પણ એ ગ્રંથ ગુપ્ત સ્થાનમાં હોવાનો અને ત્યાંથી લાવી દેવતાએ કોઈ કોઈ આચાર્યને વાંચવા માટે આપ્યાની કેટલીક કિંવદંતીઓ આપણે ત્યાં ચાલતી હતી અને તેવા બે ઉલ્લેખો મારા જ્ઞેવામાં આવ્યા છે. જે પૈકીનો એક ઉલ્લેખ જયસાગરકૃત ગુરુપારતંત્ર્યસ્તવવૃત્તિની પ્રારંભિક પ્રસ્તાવનામાં છે અને ખીજો ઉલ્લેખ હર્ષભૂષણકૃત શ્રાદ્ધવિધિવિનિશ્ચયમાં છે. પહેલા ઉલ્લેખમાં પ્રથમાનુયોગગ્રંથની હાથપોથી શાસનદેવતાએ ખરતર આચાર્ય શ્રી જિનદત્તસૂરિને આપ્યાનો, અને વાંચ્યાનો ઉલ્લેખ છે. અને ખીજામાં ગુર્જરેશ્વરમહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવપ્રતિઓધક આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રને આપ્યાનો, એક રાત્રિમાં વાંચી લીધાનો અને તદનુસારે ત્રિપષ્ટિશાલાકાપુરુષચરિત્ર રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે, જે વિશેનો જરા સરખોય નિર્દેશ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે પોતાના શલાકાપુરુષચરિત્રમહાકાવ્યમાં કર્યો નથી. આ દેવતાઈ વાતોને આપણે કેટલે અંશે માનવી એ એક ગંભીર કોયડો જ છે. આવી રચનાઓની નકલ કરવા દેવામાં કે કરી લેવામાં ન આવે, એ એક નવાઈની જ વાત છે ને ? અસ્તુ, એ બન્ને બે ઉલ્લેખો આ નીચે નોંધવામાં આવે છે :—

૧. “જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાગણ્યપુણ્યાતિશયસત્ત્વરક્રિતશ્રીશાસનદેવતાવિતીર્ણોજ્જયિનીસ્થિતમહાકાલ-પ્રાસાદમધ્યવર્તિશૈલમયમારપટ્ટવીટકાન્તઃસંગોપિતપુરાસિદ્ધસેનદિવાકરવાચિતદશપૂર્વધરશ્રીકાલિકસૂરિ-વિરચિતતનેકાદ્ભુતશ્રીપ્રથમાનુયોગસિદ્ધાન્તપુસ્તકરત્નાર્યસમ્યક્પરિજ્ઞાનજગદ્વિદિતપ્રમાવાઃ નિજપ્રતિભાવૈભવ-વિસ્માપિતદેવસૂરયઃ શ્રીજિનદત્તસૂરયઃ”

ગુરુપારતંત્ર્યસ્તવવૃત્તિઃ

૨. “શ્રી હેમાચાર્યાઃ પ્રથમાનુયોગં દેવતાપ્રસાદાલ્લગ્નૈકરાત્રાવધાર્ય ચ તદનુસારેણ ત્રિપષ્ટિ-ચરિત્રાણિ જગ્રન્થુરિતિ ।” શ્રાદ્ધવિધિવિનિશ્ચય.

ગુરુપારતંત્ર્યસ્તવવૃત્તિના ઉલ્લેખમાં સિદ્ધસેનદિવાકરવાચિત એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે માત્ર કદિપત અને અપ્રામાણિક છે. કારણ કે આવશ્યકચૂર્ણિકાર જિનદાસગણિ અને આવશ્યક તથા અનુયોગદ્વાર-વૃત્તિકાર યાકિનીમહત્તરાસુનુ આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રે ચૂર્ણિ અને વૃત્તિમાં અનેક ઠેકાણે અને અનેક વિષયમાં પ્રથમાનુયોગની સાક્ષી આપી છે, જેમાંના થોડા ઉપયોગી ઉલ્લેખો મેં આ લેખના પ્રારંભમાં આપ્યા છે; એટલે પ્રથમાનુયોગની પ્રતિ મેળવવા માટે કે વાંચવા માટે આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરને દેવતાની જરૂર જરાય ન હતી, ભલે શ્રી જિનદત્તસૂરિ મહારાજને હો. શ્રી હર્ષભૂષણે કરેલો ઉલ્લેખ પણ કદિપત જ છે. સંભવ છે ગુરુપારતંત્ર્યસ્તવવૃત્તિકારની સ્પર્ધામાં હર્ષભૂષણે પણ એક તુક્કો લીધો કર્યો હોય. તુક્કો પણ જેવોતેવો નહિ, એક રાત્રિમાં જ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રે પ્રથમાનુયોગ વાંચી લીધો. મને તો લાગે છે કે બન્નેય મહાનુભાવોએ તુક્કા જ ઉગાવ્યા છે.

આવા દેવતાઈ તુકાઓ આપણે સાં ધણા ચાલ્યા છે. પ્રભાવકચરિત્રકાર આચાર્યે પણ એકે આવી જ કથા રજૂ કરી છે —

“એવામાં યુદ્ધાનંદ મરણ પામી વ્યંતર થયો અને પૂર્વના વૈરભાવથી તેણે મલ્લવાદિકૃત નયચક્ર અને પદ્મચરિત્ર એ બન્નેય ગ્રંથો પોતાને તાબે કર્યા અને તે કોઈને વાંચવા દેતો ન હતો.”

પ્રભાવકચરિત્ર ભાષાંતર પૃષ્ઠ ૧૨૩.

ખરેખર આવી કથાઓ અર્થ વિનાની જ છે. મલ્લવાદી પ્રાચીન નયચક્ર ગ્રંથને વાંચે છે સારે તેમના હાથમાંથી દેવતા તે ગ્રંથને પડાવી લઈ જાય છે, અને એની જ ભલામણથી નિર્માણ થયેલા નયચક્ર ગ્રંથની રક્ષા કરવાની એ દેવતાને પરવા નથી, સારે તો આવી કથાઓ ઉપહાસજનક જ લાગે ને ?

અંતમાં પ્રાસંગિક ન હોવા છતાં ય મેં આ લેખમાં પંચકલ્પમહાભાષ્ય અને તેની ચૂર્ણના ઉલ્લેખોની નોંધ કરી છે એટલે મારે કહેવાની વસ્તુ અનુપ્રસક્ત તો છે જ, અને તે એ કે પંચકલ્પમહાભાષ્ય નામ સાંભળી ધણા વિદ્વાનો એમ ધારી લે છે કે પંચકલ્પ નામનું સૂત્ર હોવું જોઈએ પરંતુ ખરું જોતાં તેમ છે જ નહિ. પંચકલ્પમહાભાષ્ય એ કલ્પભાષ્યમાંથી છૂટો પાડેલો એક ભાષ્ય-વિભાગ હોઈતેનું મૂળ સૂત્ર જો કહી શકાય તો તે કલ્પસૂત્ર (બૃહલ્કલ્પસૂત્ર) જ કહી શકાય—જેમ આવશ્યક નિર્ધુક્તિમાંથી ઓધનિર્ધુક્તિને જુદી પાડવામાં આવી છે—દશવૈકલિકનિર્ધુક્તિમાંથી પિંડનિર્ધુક્તિને જુદી કરી છે તે જ રીતે કલ્પભાષ્યમાંથી પંચકલ્પભાષ્યને પણ અલગ કરવામાં આવ્યું છે. બૃહલ્કલ્પસૂત્રની કેટલીક જૂની સૂત્રપ્રતિઓના અંતમાં પંચકલ્પસૂત્ર સમાપ્તમ્ આવો ઉલ્લેખ જોઈ કેટલાક ભ્રમમાં પડી જાય છે પરંતુ ખરી રીતે ભ્રમમાં પડવું જોઈએ નહિ. એવા નામોલ્લેખવાળી પ્રતિઓ બધી બૃહલ્કલ્પસૂત્રની જ પ્રતિઓ છે.

